

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора,

ГРИМИЧ Марини Віллівни

на дисертацію **КІСЬ ОКСАНИ РОМАНІВНИ**

на тему:

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК У НАДЗВИЧАЙНИХ
ІСТОРИЧНИХ ОБСТАВИНАХ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.: ГЕНДЕРНІ
АСПЕКТИ ДОСВІДУ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ,**

поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

за спеціальністю

07.00.05 – етнологія

Стійкою ознакою сьогоднішнього етапу розвитку суспільства та інтелектуального життя не лише в Україні, а й у великому сегменті світової спільноти є особлива увага до питань пам'яті, в тому числі національної та історичної. Тема сталінських репресій, у зв'язку з сьогоднішньою практикою Росії вирішувати політичні проблеми силовими методами, знову набула нечуваної актуальності, і, здавалося б, «забуте» питання десталінізації знову постає на порядку денному. Разом з тим переосмислення, повторне переживання важкого багажу пам'яті про терор сталінської епохи пліч-о-пліч побутує з культурною амнезією та колективною ностальгією за радянським «раєм». Саме тому поява кожного нового серйозного дослідження на тему катастрофічного людського досвіду в сталінську епоху є важливою подією в науковому житті. У зв'язку з цим варто відзначити надзвичайну високу актуальність наукової праці О.Р. Кісь «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні

аспекти досвіду та репрезентацій», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Варто також зазначити, що сьогодні світова спільнота особливо пильно ставиться до питань гендерної рівності, гендерної політики. У нашій країні також спостерігається активна діяльність різних жіночих організацій та феміністичних течій, які створюють відповідний клімат в інтелектуальній, правозахисній, політичній, маскультурній сферах. Ці течії множаться і нерідко конкурують поміж собою, проте всіх їх об'єднує сенситивність до питання нерівності гендера, сексизму в різних формах та проявах. Такий сплеск феміністичних ідей та культурних практик спонукав до серйозних дискусій у правотворчій сфері, науці, мас-медіа, до реалізації важливих соціальних проектів, громадських ініціатив, флешмобів. Разом з тим з'явилися серйозні випадки карикатуризації жіночого питання, спекуляцій на ньому; у науці та культурно-громадському просторі поширилася ще одна тенденція, що отримала назву «присвоювання феміністичного», «присвоєння фемінізму». За словами Тамари Гундорової, однієї з піонерок феміністичного руху в незалежній Україні, «спостерігаємо, як відбувається баналізація самої теорії. З часом інтерпретатори починають згладжувати опозиційність феміністичної критики, починають «капсулювати» її, приборкуючи критичний потенціал. Беруться західні поняття й терміни, які насправді мають радикальний і підрильний характер, і в них вкладаються абсолютно традиційні консервативні значення»¹. Дисертаційна робота Оксани Романівни Кісь написана в ракурсі жіночих студій та феміністичних концепцій, і це посилює її вагомість та актуальність.

¹ <http://longread.povaha.org.ua/tamara-gundorova-same-z-feministichnoyi-teoriyi-pochavsya-povorot-v-ukrayinskomu-suspilstvi-ta-gumanitarystytsi/>

Завдяки актуалізації питань історичної пам'яті та жіночої історії, дисертація має тісний зв'язок з державними науковими програмами та пріоритетними напрямками розвитку гуманітарної науки, визначеними Верховною Радою України.

Зміст праці свідчить про те, що дисертантка надзвичайно скрупульозно попрацювала над структурою дослідження, яке, відповідно до вимог, складається зі вступу, основної частини, висновків, містить анотацію, зміст, список використаних джерел та літератури, додатки. Чотири розділи основної частини дуже логічно подрібнені в підрозділи, параграфи, кожен з яких має влучну назву, відображаючи мету і завдання, поставлені у вступній частині.

Вступна частина цілком відповідає вимогам, що ставляться до дисертаційних досліджень. Наукова проблема, мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження сформульовані автором логічно; точно визначені хронологічні рамки та територіальні межі. Переконливо звучать наукова новизна дисертації та науково-практичне значення отриманих результатів. Представлення джерельної бази у вступній частині відповідає кінцевому «Списку використаних джерел та літератури».

Перш ніж приступити до аналізу основної частини дисертації, хочеться представити свою думку щодо місця концепції дисертантки серед сучасних теорій та методологічних підходів. Це відразу полегшить розуміння викладеної в цьому офіційному відгуку позиції опонента.

Представлена робота – це дослідження з жіночого повсякдення, авторка неодноразово дає зрозуміти, що воно має зв'язок з феміністською методологією. І цей зв'язок відчутний навіть тоді, коли йде традиційний етнологічний наратив. Для опонента важливо було з'ясувати, до якого саме крила фемінізму авторка

належить. Як відомо, в науковій літературі існує умовний поділ феміністичних хвиль за хронологічним принципом. Перша хвиля, започаткована суфражистками, мала на меті відстоювання прав на освіту, на приватну власність і виборчих прав. Друга хвиля зросла на ґрунті розчарування щодо попереднього історичного етапу, коли декларативне впровадження змін у законодавчому полі, не підкріплене суспільними запитами, так і залишалося декларацією. Феміністки другої хвилі спрямували свою діяльність на викорінення стереотипів у повсякденному житті. Такий поворот у феміністичному дискурсі стався у 1960-1980-х рр., і за інерцією триває й досі в багатьох країнах, зокрема пострадянського простору. Його принципами сьогодні керуються науковці, правозахисники та громадські діячі. Між тим 1990-і роки породили наступну хвилю фемінізму, її представники наполягають на тому, щоб розглядати жіночу спільноту не як однорідну масу, а як складну ієрархічну систему, всередині якої існує своя соціальна «несправедливість», коли одні типи жінок почувають (і, відповідно, виявляють) свою вищість порівняно з іншими. Один з його напрямів – квір-фемінізм. Перший номер українського часопису «Критика феміністична» (2018)², головними редакторками якого є Марія Маєрчик та Ольга Плахотнік якраз представляє цю хвилю.

Дисертація Оксани Кісь демонструє зв'язок саме з другою хвилею фемінізму, яка актуалізує питання повсякдення і жіночих практик. З погляду історії наукових знань, феміністська методологія також не є однорідною. Якщо перша хвиля феміністок – це продукт епохи модерну, а третя хвиля – постмодерну, то друга хвиля, до якої власне і належить дисертантка, лежить на їх межі. Сама дисертаційна робота частково тяжіє до постмодерністського

² <http://feminist.krytyka.com/ua/issues/krytyka-feministychna-1-2018>

дискурсу (це стосується, зокрема, другого розділу, де викладена феміністська критика), але все-таки більшою мірою представляє неомодерністське бачення предмета дослідження, що є перехідним місточком між модерністським та постмодерністським³. Попри правильно поставлені, з погляду феміністської ідеології, акценти (це виявляється в згаданому вище другому розділі, а також у формулюваннях назв розділів, підрозділів, параграфів, у вживанні нової дослідницької мови), все-таки дослідження виглядає досить традиційним (авторка й сама на С. 115, зазначає, що воно «виконане у традиціях української етнологічної науки, на перехресті соціальної і історичної антропології, соціальної історії та історії повсякдення, із застосування феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду»). Власне, з огляду на це, ми кваліфікуємо його (з погляду загальної методології) неомодерністським.

Перший розділ «Жіночий досвід доби сталінізму у дослідженнях і джерелах» присвячений огляду праць з жіночого повсякдення під час Голодомору, під час визвольних змагань і в таборах ГУЛАГу, а також загальній характеристиці джерельної бази. Дослідниця переконливо довела недостатню розробленість теми у науковій літературі і представила багату джерельну базу, що складається широкої мемуарної спадщини, а також польових записів. Дисертантці випало нелегке завдання «звести докупи» різнотипні публікації і польові матеріали, охарактеризувати їх, дати їм наукову оцінку, і це зроблено якісно і послідовно. Зокрема, підмічено лаконічність і схематичність спогадів про Голодомор, однотипність мемуарів про ГУЛАГ, прояви травматичності пам'яті,

³ Див. докладніше: *Гримич М.* Переклад з мови культури на мову науки: антропологічне дослідження в постмодерністському дискурсі // *Антропологія трансформацій: українське суспільство в умовах глобалізації та культурної взаємодії* / Колект. моногр. / Автор. колектив: *Брайченко О., Гримич М. та ін.*, за наук. ред. Гримич М.В. – К., 2018. – С. 7–41.

«провалів у пам'яті», замовчування, самоцензури тощо. Влучно підкреслено авторкою схильність частини авторів віктимізувати жінку як «уособлення страждання цілої нації» (С. 33), ставити знак рівності між жінкою та жертвою тощо.

Чого бракує, на нашу думку, цьому розділові (попри окремі згадки), – так це чітко окресленої «іншої» сторони, тобто аналізу спогадів і досліджень про повсякдення прибічниць сталінського режиму, що діяли в цих екстремальних умовах, зокрема, сільських активісток чи дружин активістів, галицьких селянок, які не були пов'язані з підпіллям, українок, засуджених за так звані економічні злочини, дружини «зрадників батьківщини» з Акмолинського табірної відділення КАРЛАґу. Це також жіноча історія в екстремальних умовах, причому велика її частина. (Наприклад, коли Біл Нолл ще в 1990-х р. здійснював проект усної історії про колективізацію в Україні, він окремим розділом виділив спогади активістів колгоспного руху⁴. І це зробило його працю історично точною і методологічно сучасною, навіть після більш як двадцяти років з часу її публікації). Ясно, що означений вище матеріал (про «другу» сторону жіночої історії) з різних причин не є легкодоступним, крім того, авторка чітко обумовила причини, чому фокусує увагу лише на певних групах жінок, однак його використання в праці про повсякдення жінок в екстремальних умовах ХХ ст. значно посилює її методологічно. Це б посилює працю і політично, адже головне кредо феміністської жіночої історії: «жінки вивчають жінок задля жінок», тож досвід «другої сторони» міг би стати великим уроком.

Другий розділ «Теоретичні рамки і методологія дослідження» є ключовим в дисертації, він представляє не лише наукову, а й

⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна культура української селянської культури 1920-30-х рр. – К., 1999.

громадську позицію авторки, яка є визнаним авторитетом в Україні в дослідженні жіночої історії та феміністського дискурсу. Дисертантка цілком слушно зазначає, що жіноча історія завжди була не лише науковим, а й політичним проектом. Такою вона лишається і досі, і це засвідчує сама робота дисертантки. Другий розділ написаний у постмодерністському ключі з притаманною йому безкомпромісністю, особливо, коли йдеться про права жінок, про етику дослідження травматичного досвіду та інших болючих тем. Власне, цей розділ міг би стати «програмним», оскільки докладно розтлумачує що таке жіноча історія і пропонує перелік ознак феміністського дискурсу (підходу), їх засади, методологічні принципи, завдання, розвінчує міфи навколо них, роз'яснює, що поява жіночої історії і феміністичного дискурсу – це історична закономірність, що виникла із суспільної потреби «переоцінити роль жіноцтва у загальному поступі людства» (С. 85), а також включити жіночу історію в загальний історичний наратив. Дуже важливо, що називаються ключові імена дослідниць та цитуються їхні праці.

Дисертантка продовжує наукову традицію аналізу гендерних особливостей автобіографічної пам'яті – запам'ятовування, зберігання та відтворення спогадів. І, узагальнюючи досвід попередниць, формулює ряд рис жіночої пам'яті (всього 5). Назагал можна погодитися з ними, хоча є категоричні заперечення. Як людина, яка працювала над повсякденням вояків дивізії «Галичина»⁵, тобто суто чоловічої субкультури, я не можу погодитися з тим, що чоловіки гірше запам'ятовують побутові деталі. Можливо, вони під час інтерв'ю менше приділяють уваги цим питанням, проте варто «актуалізувати» їхню пам'ять, дати поштовх, створити мотивацію, як вони «викладають» цей матеріал, причому

⁵ Гримич М. Антропологія війни. Case study: дивізія «Галичина». – К., 2017.

дуже докладно. Так само не можу погодитися з тим, що «жіночі спогади насичені роздумами про значення та оцінками впливу певних подій на різні групи людей» (С.100), таких оцінок в чоловічих спогадах, з якими нам довелося працювати, було аж надто багато. А от щодо мовних особливостей жіночих наративів, напевно, можна погодитися (параграф 2.2.2.).

Особливої уваги заслуговує підрозділ 2.3.1, в якому сформульовані ключові категорії феміністичного дискурсу, якими послуговується дослідниця у своїй роботі. Дякуючи значною мірою феміністкам, з'явилася мова, якою можна обговорювати ті речі, які не обговорювалися раніше, – сексуальність, гендерні проблеми, материнство. Власне, авторка зосередила свою увагу на поняттях жіночої дієздатності, фемінності, гендерлекта, гіноцентричності, якій має поступитися місцем андроцентричність тощо. У параграфі 2.3.2., що визначає методи опрацювання джерел, дослідниця фокусує свою увагу на наративному аналізі та критичному дискурс-аналізі, тобто на аналізі всіх аспектів мовлення і створеного ним у процесі оповіді тексту. Авторка також переконливо обґрунтовує вибір трьох кейсів дослідження (жіноцтво і Голодомор, ОУН–УПА, табори ГУЛАГу).

Що посилило б, на нашу думку, другий розділ дисертаційного дослідження О.Р. Кісь, це, по-перше, згадка (нехай навіть побіжна) про феміністичний науковий дискурс, започаткований в 1990-х рр. Соломією Павличко і продовжуваний Тамарою Гундоровою.

По-друге, у підрозділі 2.1. «Теоретичні засади феміністського підходу в історичних науках» явно не вистачає репрезентації паралельності феміністичних дискурсів. Як було зазначено на початку відгуку, фемінізм – це не однорідне явище, а узагальнене поняття на позначення різноманітних ідей, часто конкуруючих і

протилежних за змістом; різні об'єднання феміністок мають протилежні погляди на одні й ті ж самі речі (узяти хоча б недавню дискусію навколо «Невидимого батальйону» і щодо того, чи дійсно участь жінок в армії є емансипаційною практикою). Як писалося вище, О. Кісь як дослідниця і громадська активістка працює в межах другої хвилі фемінізму, і, власне, в її дисертації (в розділі про феміністський дискурс) представлена переважно позиція дослідниць, що належать або тяжіють до цієї хвилі фемінізму з їхньою особливою увагою до історії повсякдення як «тієї галузі, де найбільш повно розгорталось життя абсолютної більшості жінок» (С. 89). Авторка висловила критику на адресу першої хвилі, розповіла про те, що таке друга хвиля, однак зовсім не згадала про третю хвилю (а їй нараховується вже двадцять п'ять років). Щоправда, у загальний дискурс дисертантки про фемінізм потрапила її (тобто третьої хвилі) представниця. Йдеться про цитування статті Аліс Людвіг на С. 83, яка мимоволі потрапила в «сюжет» дисертантки про другу хвилю, будучи по суті її опоненткою, зокрема, в питанні про нерівність, що існує всередині жіночої спільноти; а це є однією із засадничих ідей представниць третьої хвилі і «слабким місцем» феміністок другої хвилі.

По-третє, попри те, що ідеї другої хвилі фемінізму ще досі актуальні, однак вона нараховує вже півстолітню історію, природно, що за цей час деякі постулати є застарілими, адже в сучасній науці перегляд старих концепцій відбувається щодвадцять-щотридцять років. Одним із таких анахронічних «сюжетів» є демонізація патріархату і довільне користування цим терміном (у науці це явище отримало назву «проблема семантичної інфляції»). Патріархат – це явище історичне, яке на певному етапі історичного розвитку (а саме в аграрних суспільствах «домашинного» періоду) було єдиною

можливою формою виживання того суспільства. І цей період пройшли всі європейські і неєвропейські народи. Ніхто не заперечує, що старі форми соціальних устроїв, стереотипів і т.д., за інерцією продовжують побутувати і в індустріальному суспільстві. Однак це вже не патріархат. Це вже щось інше. Тлумачення поняття «патріархату», яке цитується в роботі відповідно до XX ст., при всій повазі до авторів наведених у дисертації цитат, є багато в чому анахронічним.

Усі ці критичні роздуми офіційного опонента щодо другого розділу дисертації не були б можливими, якби не високий дослідницький рівень авторки, яка працює у дуже складних теоретичних матеріях, тому загальна оцінка теоретичної частини дисертації є найвищою.

Третій, четвертий і п'ятий розділи є прикладними і розподіляються, за визначенням самої дисертантки, на такі кейси: жіноче повсякдення в умовах Голодомору 1932–33 рр., в національно-визвольних змаганнях та таборах ГУЛАГу.

Відразу треба зазначити щодо згаданих розділів, що це одне із найдобротніших, найлогічніших, найпедантичніших і найретельніших праць сучасної української науки, які мають справу з якісними методами дослідження і опрацювання наративів. Чітка структурованість, потужна класифікаційна робота, новаторство у виробленні нової наукової мови, – це ті сильні сторони праці, які роблять її бездоганною. Відчувається дуже сильна етнографічна школа (вживаю «етнографічна» в західному розумінні – як збирання, обробка і опис першоджерельних матеріалів, в тому числі, польових), і це вже стосується всієї інституції, в якій була здійснена робота, тобто Інституту народознавства НАН України.

Розділ 3 називається «Українські жінки в умовах Голодомору 1932–33 років: безправність VS дієздатність». Сама назва вже викликала в авторки цих рядків неабияке піднесення, оскільки після десятка етнологічних праць на цю тему нарешті з'явився тверезий, методологічно виважений і по-сучасному поданий травматичний досвід нашого минулого. Текст розділу також не розчарував, особливо вартісною є акцентуація на питанні жіночого спротиву (протидія «розкуркуленню», легітимні форми відстоювання майнових прав). Ідеологічно правильно було прийнято рішення поставити ці питання в перші параграфи третього розділу. Вони від початку створили відповідний дух дослідницької роботи. Відверто і сміливо викладено матеріал, що стосується жіночої тілесності. Надавши досить розроблених в науці темі Голодомору феміністичного спрямування, авторка практично вивела її на новий якісний рівень.

Єдине, чого бракувало в цьому розділі (попри окремі згадки), так це згадуваної вище присутності «другої сторони» – сільських активісток, дружин сільських активістів тощо. Це той самий феномен «невидимості», за який феміністки назагал критикували своїх попередників, що ігнорували жінок як учасниць історичного процесу. Сьогодні дослідники жіночої історії припускаються тієї самої методологічної помилки, тільки тепер – щодо певної частини жіноцтва. Ця частина суспільства також є учасницею історичного процесу, також є учасницею катастрофічних подій, і вона також повинна стати «видимою» поряд з «жертвами» режимів.

Четвертий розділ дисертації О.Р. Кісь «Участь жінок у національно-визвольних змаганнях: приватне VS політичне» вагомих присутньою в ньому ідейною настановою проти традиційного висвітлення цієї теми в національних проектах, де

«жінок рідко сприймають як активних учасниць націєтворчого процесу, натомість наголошуючи на їхній материнській функції та ролі хранительок традицій» (С. 169).

Зокрема, у підрозділі 4.1. дисертантка не просто переповідає факти про зірок національно-визвольних змагань, а аналізує загальний дискурс, створений навколо їх осіб. Підрозділи 4.2–4.4 повністю розкривають тему жіночого повсякдення в лавах ОУН-УПА, зосереджуючись на діяльності жінок в різних підрозділах (медицина, зв'язок, розвідка, пропаганда, «тил», збройні формування). Дуже позитивним є те, що в праці «виведено з тіні» питання приватного життя та материнства.

Назагал сильною стороною розділу 4, так само, до речі, як і попередніх, – є серйозна класифікаційна робота: «старий» відомий матеріал переструктурується відповідно до питань, які цікавлять науку сьогодні, позбавляється старих, значною мірою пафосних «шат» і вкладається в сучасний дискурс, якого потребує сучасне суспільство. Така робота зазвичай недооцінюється рецензентами, натомість ми б хотіли це підкреслити.

П'ятий розділ присвячено українкам-політв'язням ГУЛАГу. Для української науки ця тема є значною мірою нерозкритою, а для ненаукового загалу – і поготів, практично зовсім невідомою. Тому, якщо сильною стороною 3 і 4 розділів є переосмислення, переструктурування, перенесення акцентів, нове тлумачення переважно відомого першоджерельного матеріалу, то у випадку з цим розділом головний плюс – це власне представлення для української публіки нової інформації – опублікованих спогадів, матеріалів ГУЛАГу тощо. Цей розділ складається з шести підрозділів, кожному з яких підпорядковується кілька параграфів. Це надало дисертантці можливість рівнозначно висвітлити різні теми,

підтеми, мотиви, лейтмотиви і аспекти. Тому розділ виглядає гармонійним і всеохопним. У підрозділах 5.2–5.3 подається матеріал про працю, житлові умови, харчування, творчість (малювання, вишивання, переказування тощо), відзначення свят релігійного календаря; наводяться такі деталі зв'язку з «зовнішнім світом», як листування, поштові посилки. Особливий інтерес становить підрозділ 5.2, в якому йдеться про національну солідарність, прояви національної ідентичності, творення земляцтв, міжетнічні відносини.

Підрозділ 5.4 носить назву «Прояви і практики нормативної жіночості». Тут вдало застосовуються прийоми наратив-аналізу, зокрема, актуалізуються болючі теми нівелювання ідентичності (заміна імені номером, втрата ознак жіночості у зовнішньому вигляді), форми проявів «нормативної жіночості» і «гендерно-обумовлених знань». Дисертантка вживає у своєму дискурсі виключно феміністичну термінологію, хоча світова наукова традиція (етнологічна та антропологічна) має свій набір термінів на позначення аналізованих дисертанткою явищ. (Зокрема, форми взаємодопомоги і солідарності між жінками авторка називає квазі-родинними, хоча в етнографічній і антропологічній літературі за такими стосунками закріпився термін *соціальної спорідненості* тощо).

Підрозділ 5.5. стосується теми жіночої тілесності. У сучасній науковій та науково-популярній літературі ця тема останнім часом активно експлуатується, причому аж до пародійного звучання. Методологічними помилками таких праць є а) возведення винятка в ранг правила, а також б) фольклоризація непрямого джерела. Саме тому треба віддати належне Оксані Кісь, що кожен випадок сексуального приниження і насильства в неї підтверджений документально, а коли таких нема, вона чесно заявляє, що «в

жодному із доступних спогадів немає згадки про такий факт» (С. 320). І навіть тоді, коли авторка припускає замовчування болючих подій, підкреслює небажання ділитися цими спогадами, професійна етика дослідниці залишається на рівні: адже кожна людина має право на мовчанку. Тема материнства в таборах також не позбавлена певних таємниць, передусім щодо батьківства народжених в таборів дітей і щодо «способів» набування вагітності жінками. Як прихильниця соціобіології, авторка цих рядків більше б акцентувала на безумовних інстинктах людської природи (передусім інстинкті продовження роду й інстинкті виживання), фізіології (зокрема, гормональному балансі/дисбалансі) та їх ролі в соціальній поведінці, проте дисертантка, як і більшість дослідниць жіночої історії пояснює такі факти (і, треба визнати, певною мірою небезпідставно) соціальними чинниками.

Назагал розділ 5 демонструє наукову вправність авторки, в ньому дійсно повною мірою відтворено жіночий досвід в критичні періоди новітньої історії, зокрема, в умовах сталінського режиму. Вражає наукова майстерність О.Р. Кісь як систематизатора і класифікатора, а також бездоганне володіння науковою мовою: з одного боку, вправно перекладена західна термінологія, з іншого боку, використано в позатермінологічному контексті призабуті взірці української наукової лексики.

При тому, що розділ 5 – це науковий текст найвищого рівня, на нашу думку, він також не позбавлений недоліків, яких, можливо, авторка уникнула у монографії «Українки в ГУЛАГу: вижити – значить перемогти»⁶, тому, цілком може бути, що всі критичні зауваження, висловлені нижче, виявляться неактуальними.

Отже, перше, з чим важко погодитися, це з тенденцією до

⁶ Кісь О. Українки в ГУЛАГу: Вижити – значить перемогти. – Львів, 2017.

генералізації явищ, ситуацій, умов тощо. ГУЛАГ (попри одиничні згадки в роботі) представлено не як розгалужену систему окремих таборів, в'язниць, в кожному з яких (а часом навіть в окремих табірних відділеннях) була своя конкретна ситуація з трудовими, житловими, санітарно-епідемічними умовами, захворюваністю, смертністю, адмінскладом, в'єшті-решт звичаєвістю, а як один організм, як монолітна інституція, де від Соловків до Караганди все було ідентичним. Цього можна було б легко уникнути, якби при наведенні фактів (прикладів повсякдення) вказувався б табір чи табірне відділення. Серед додатків явно бракує географічного, а саме переліку таборів, про які йде мова в дисертації. Порушується не лише принцип географічний, а й історичний. ГУЛАГ як інституція, історія якого (а разом з тим юридична база, контингент, політика щодо утримання ув'язнених тощо) кардинально змінювалася щонайменше тричі, у дисертації постає статично. З тексту майже завжди неясно – чи цей факт стався до війни, чи під час війни, чи після неї, а коли згадки є, то порушується хронологія викладених подій. Для науково-популярної праці, розрахованої на широке коло читачів, принципи географічної точності та історизму не грають значення, але для наукового дослідження вони є вкрай важливими. Наведемо цитату з одного видання, де нам довелося бути керівником проекту: «Житлово-побутові умови утримання ув'язнених Степового табору МВС СРСР у період, що розглядається, зазнавали певних змін як у кількісному, так і в якісному відношеннях. Аналіз документів, створених у результаті роботи різноманітних структур Степового табору МВС СРСР, комісій, які перевіряли стан діяльності Степового табору, дає змогу простежити динаміку цих змін»⁷. Відштовхуючись від цієї цитати, ми хочемо сказати, що якраз

⁷ Нариси Степового історії табору МВС СРСР (1948–1956). – Караганда, 2018. – С. 121.

динаміка історії повсякдення ГУЛАГу в дисертації не відчувається.

По-друге, попри те, що дослідниця на початку дисертації задекларувала як одне із завдань – «виявити типові жіночі стратегії і сценарії виживання, практики пристосування та форми спротиву в умовах Голодомору, підпілля і політичного ув'язнення (підкреслення наше. – М.Г.)», – у цьому розділі ідея спротиву не прозвучала (за винятком побіжної цитати на с. 269). Зокрема, чомусь відсутній матеріал про Норильське, Кенгірське повстання. А це те, що зробило б роботу дисертантки (а особливо, з погляду феміністської методології) значно сильнішою і дало б змогу уникнути критикованої нею ж віктимізації жінок, яка мимоволі у цьому розділі склалася.

Висновки в дисертаційній роботі прописані відповідно до вимог, що пред'являються до дисертацій. Вони засвідчують, що поставлені на початку роботи завдання повністю виконано. «Висновки» містять переконливі аналітичні спостереження авторки щодо жіночого досвіду виживання в екстремальних умовах, створених сталінською репресивною машиною. Використовуючи значною мірою новий термінологічний апарат, дисертантка чітко сформулювала специфіку жіночого повсякдення через такі поняття, як стратегія виживання, активні та пасивні форми протидії, жіноча солідарність, типово жіночі ресурси виживання, нормативна жіночність, редукування традиційної культури тощо. Висновки є повними, системними і конденсують у собі всю аналітику дисертаційного дослідження.

Поетапний опонентський аналіз дисертаційного дослідження Оксани Романівни Кісь «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» дає можливість представити остаточну думку опонента щодо здійсненої дисертанткою праці.

1. Перед нами ґрунтовне наукове дослідження з безперечною актуальністю і новизною. Тема розкрита повністю на високому методологічному рівні на більш, ніж достатній першоджерельній базі.

2. Методологічна база, як цього вимагає сучасний поступ науки, не є однорідною. Вона включає в себе різні методологічні підходи: традиційний історико-етнологічний виклад матеріалу збагачується феміністським науково-термінологічним дослідницьким дискурсом. Дослідниці вдалося знайти оптимальний баланс поміж першим і другим, уникнути методологічної еклектичності. З погляду ж інструментального, тобто конкретних методів дослідження, то авторка послуговується традиційними для етнології якісними методами дослідження, застосовуваними як до польових матеріалів, так і до мемуарної літератури (тип матеріалів – автобіографічні наративи). Вважаємо найсильнішими методологічними сторонами дисертації такі:

По-перше, це блискуча класифікаторська і систематизаційна робота, здійснена над першоджерелами; вироблена дисертанткою класифікаційна схема є значною мірою новаторською і може застосовуватися як модель не лише до жіночих, а й до всіх автобіографічних наративів назагал.

По-друге, це вишукана наукова мова: словниковий запас авторки вражає; він поповнений не лише вправно перекладеною західною термінологією, а призабutoю науковою лексикою з багатої мовної спадщини українців, а також надзвичайно влучними авторськими новотворами. Вважаємо, це внеском в гуманітарну науку назагал. Називаємо новаторську стилістику авторки саме методологічним досягненням, оскільки творення нової методології завжди відбувається на базі творення нової дослідницької мови.

По-третє, це звичайно ж, акуратне, разом з тим змістовне введення феміністичного дискурсу в етнологічне дослідження.

3. Щодо самого змісту дисертації, то він демонструє гармонійне поєднання теоретичної і практичної складових. Вичерпна історіографія та докладна характеристика першоджерел, з акцентом на особливостях саме жіночого наративу, повністю покриває завдання, поставлені на початку дослідження (на С.3, 23). Врахування трьох кейсів (Голодомор, національно-визвольні змагання, табори ГУЛАГу) задля висвітлення української жіночої історії в екстремальних умовах ХХ ст. цілком виправдав себе.

4. Порівняно добре розроблений в гуманітарній науці темі Голодомору надано зовсім іншого звучання, на перше місце поставлено аспект протидії, що включає «бабські бунти», легітимні форми захисту прав власності тощо. Тему повсякдення жінок під час Голодомору суттєво доповнено аспектом кризової для жіночої тілесності ситуації. Варто зазначити як позитив, що всі новаторські моменти не виходять за межі етнологічної інтерпретації, що є важливим у даному випадку, оскільки робота представлена на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності «етнологія».

5. Досить стандартизований темі жіноцтва в національно-визвольних змаганнях також надано нової, свіжої наукової інтерпретації на базі нової термінології і актуалізації ігнорованих досі питань, зокрема: роль жінок у прийнятті рішень, трансформація нормативної фемінності у чоловічих колективах тощо. Однак назагал не порушено традиційного етнологічного дискурсу з акцентом на питаннях щоденних жіночих практик та звичаєвості.

6. Малорозроблена в українській науці тема жіноцтва у таборах ГУЛАГу нарешті вичерпно розкрита з погляду історії

повсякдення. Аналізується так би мовити матеріальний аспект буднів ув'язнених жінок (житлові, медичні, санітарно-гігієнічні умови, харчування, дозвілля, рукодільні практики тощо), так і духовний, зокрема, молитва, ритуальні практики тощо. Подача матеріалу саме в такому вигляді дозволяє реалізувати класичну схему етнологічного дослідження у ключі етнології сучасності та етнології екстремальних ситуацій. Важливо, що цими традиційними для етнологічної науки питаннями дослідниця не обмежується, вона доповнює їх аспектами національної ідентичності, жіночої солідарності, земляцтв тощо.

7. Назагал робота повністю розкриває тему, включно з питаннями, які раніше вважалися щодо етнологічної науки недоречними (жіноча тілесність, сексуальність, фемінність).

Серед зауважень до роботи варто назвати такі:

1) У першому теоретичному розділі лише частково представлена паралельність феміністських дискурсів, лише на рівні відмінностей між першою та другою хвилями фемінізму. За винятком одиничних згадок, не представлено (нехай навіть в критичному ключі) сучасного стану феміністського дискурсу (третьої хвиля), якій, до речі, нараховується майже 30 років. Між тим фемінізм – явище історичне, якісно різноманітне і суперечливе. Представниці феміністського дискурсу різних історичних етапів та різних угруповань представляють кардинально протилежні погляди на одні й ті ж самі явища.

2) Заявлена в теоретичному розділі засаднича ідея третьої хвилі феміністок про те, що жінок не можна розглядати як однорідну масу, так залишається в дисертації лише декларацією: в кінцевому рахунку жінки різних соціальних груп та ідеологічних позицій в дисертації розглядаються як одна спільнота. Не потрапили в

дискурс жіночої історії періоду сталінських репресій наративи жінок не-жертв і не-учасниць національного підпілля (сільських активісток чи дружин активістів; галичанок, що не брали участь у підпіллі; ув'язнених українок за так звані економічні злочини; дружин «зрадників батьківщини» з Акмолинського табірної відділення КАРЛАГу тощо). Тобто велика частина жіноцтва досліджуваного періоду залишилася «невидимою», а без неї полотно жіночої історії означеного історичного періоду не видається повністю завершеним. Тому вважаємо це тією вразливою стороною, яка може стати мішенню для критики як з боку представниць третьої хвилі фемінізму, так і з боку сучасного постмодерністського та метамодерністського дискурсів представників гуманітарного цеху науки назагал. Можна було б цього уникнути за рахунок а) скорочення деталізованих, одноманітних і невиправдано часто повторюваних побутових моментів щодо цільової групи і 2) наповнення змісту дисертації наративами або просто фактами про специфіку повсякдення саме цієї (треба сказати – значної) частини жіноцтва.

3) У п'ятому розділі, де йдеться про повсякдення жінок таборів ГУЛАГу, не досліджується питання активного жіночого спротиву, хоча це було заявлено на початку роботи як головна засаднича ідея. Вивчення теми участі або бодай ставлення жінок до табірних повстань (наприклад, Норильського та Кенгірського) значно посилює б роботу методологічно і ослаблює б мимовільний віктимізаційний настрій, якого дисертантка усіяко намагалася позбутися за допомогою гасла «Вижити – значить перемогти».

4) ГУЛАГ у дисертації постає аж надто статично і узагальнено, не як мережа дуже різних за побутовими, кліматичними, медичними, адміністративними умовами, за контингентом і за звичаєвістю

таборів, де ситуація різнилася від одного табірної відділення до іншого, а як один моноліт. Відсутній в посиланнях географічний маркер, бракує географічного покажчика з переліком таборів і табірних відділень та їх прив'язаності до населених пунктів. Історичної динаміки повсякдення ГУЛАГу також не відчувається.

Назагал виявлені недоліки дисертаційної роботи О.Р. Кісь «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» ні в якому разі не впливають на позитивне враження від неї, а лише підкреслюють її фундаментальність, а також новаторство авторки. Дисертація О.Р. Кісь, безсумнівно, є не лише серйозним внеском в науку (і не тільки в етнологічну, а й у гуманітарну назагал), а й добрим підґрунтям для формування державної гендерної політики та політики пам'яті в Україні.

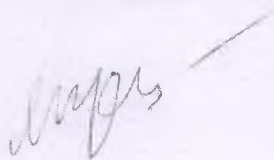
Отже, дисертація О. Кісь «Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» є завершеним самостійним дослідженням, в якому отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують конкретну наукову задачу в галузі етнології сучасності. Дослідження відзначається актуальністю і новизною, а також практичною значущістю, тема розкрита повно і якісно, тож мету роботи успішно досягнуто, що повністю відображено в опублікованих працях.

Автореферат відповідає змісту дисертації. Основні положення дослідження апробовані належним чином.

Відповідно до пп. 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., № 567, дисертаційне дослідження

«Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини XX ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій» повністю відповідає вимогам, що ставляться до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук, а її автор – Кісь Оксана Романівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Офіційний опонент
доктор історичних наук,
професор

Гримич М.В.

Підпис

ЗАСВІДЧУЮ

Звідувач відділу кадрів

Гримич М.В.
М.В. Гримич